

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1962.3.04>

VEEL KORD SIGISMUND AUGUSTI PRIVILEEGI AUTENTSUSEST

E. TARVEL,
ajalookandidaat

28. novembril 1961 möödus 400 aastat Liivi orduriigi alistumisest Poola võimule, s. o. sündmusest, millega jõudis lõpule Liivimaa feodaalriigikeste olemasolu. Kuigi sellega ei lõppenud võitlus Liivimaa pärast ja kuigi see tähtpäev ei märgitse mingi uue etapi algust teoorjusliku mõisamajanduse arengus Eestis, on ta ometi päevaks, mil määrati aastakümneteks Lõuna-Eesti talurahva saatus. Seepärast on küllaltki põhjust korraks tähelepanu pöörata ühele selle päevaga seoses olevale probleemile, nimelt Sigismund Augusti privileegi autentsuse küsimusele, mis üle kolmesaja aasta on olnud diskussiooni objektiks.

Kuna päevavalgele pole tulnud Sigismund Augusti privileegi originaali ega pole avastatud uusi, vääramatuid arhiivianmeid privileegi kunagise olemasolu tõestamiseks või eitamiseks, on viljatu küsimusele läheneda kitsast, ainult diplomaatika seisukohast. Autor loeb seepärast otstarbekohaseks käsitleda privileegi autentsuse küsimust tihedas seoses tema klassisisuga, sünnilooga, sünnimomendil Liivimaal ja Poolas-Leedus valitsenud olukorraga ning kuningas Sigismund II Augusti hilisema läänistuspoliitikaga Liivimaal, et siis pärast ajalookirjanduses privileegi autentsuse kinnituseks ja vastu toodud argumentide sõelumist ja summeerimist esitada omapoolne arvamus.

*

1558. aastal algas Liivi sõda, tsentraliseeritud Vene riigi võitlus saksa feodaalriigikestega Liivimaal väljapääsu eest Läänemerele. Juba Vene vägede esimesed võidud näitasid saksa feodaalide kogu jõuetust. Sõjaliselt nõrkadel, maa pärisrahvaste poolt vihatud Liivimaa võimudel tuli hakata abi otsima teistelt Euroopa riikidelt, eelkõige Taanilt, Rootsilt ja Poolalt-Leedult. Nende maade valitsejatele oli see sobiv võimalus oma territooriumi ja võimu laiendamiseks ning ainult kartus Venemaa ees sundis neid esialgu teatud ettevaatlikkusele. Sõjalise toetuse otsimine viis aga Liivimaa feodaalid naaberriikide alluvusse.¹

31. augustil 1559 sõlmiti Liivi ordu ja Poola kuninga Sigismund II Augusti vahel protektoraadileping, mille järgi kuningas võttis ordu oma kaitse alla.² Samaladne leping sõlmiti 15. septembril 1559 Sigismund II Augusti ja Riia peapiiskopi esindajate vahel.³ Need kokkulepped olid pärast Tartu piiskopkonna kapituleerumist Vene väge-

¹ Vt. lähemalt Eesti NSV ajalugu, I köide. Toimet. A. Vassar. Tallinn, 1955, lk. 270 jj.; H. Kruus, Vene-Liivi sõda (1558—1561). Tartu, 1924.

² M. Dogiel, Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae V. Wilnae, MDCCLIX, nr. 133, lk. 228 jj.

³ Sealsamas, nr. 130, lk. 223 jj.

dele 1558. aasta juulis teiseks sammuks Liivimaa konföderatsiooni likvideerimisel. Järgnevalt alistusid 26. septembril 1559 Saare-Lääne piiskopkonna alad Taani riigile.

1559. ja 1560. aastal olid Poola-Leedu võimud Liivimaa sõjalisel abistamisel äärmiselt passiivsed. Nende diplomaatia ei seadnud endale sihiks mitte Liivimaa riigikeste toetamist Vene vägede vastu, vaid Liivimaa lõpliku allutamise. Seejuures ei tahetud end mässida liigsetesse välispoliitilistesse komplikatsioonidesse ja püüti vältida sõda Venemaaga. Samal ajal aga püüdis kuningas Sigismund II August usinalt mehitada tähtsamaid Liivimaa linnuseid Poola kaitsesalkadega, et muuta neid tugipunktideks oma võimu kindlustamisel. Otsustavat sammu saksa feodaalide kontrolli alla jäänud Liivimaa territooriumi täielikuks alistamiseks aga ei sõandatud niipea astuda.

Poolakaid sundis kiirustama alles Rootsi kuninga Erik XIV aktiivne vahelesegamine Liivimaa asjadesse. Saanud Rootsi diplomaatidelt suuri lubadusi, alistusid Harju-Viru rüütelkond ja Järvamaa aadel 4. juunil 1561 ning Tallinna linn 6. juunil samal aastal Rootsile. Poola-Leedu riik tugevdas nüüd sõjalisi abinõusid, täiendades välivägesid Liivimaal, kuid püüdis samal ajal avaldada ka diplomaatiliselt survet, et sundida Liivi ordut ja Riia peapiiskoppi alistuma. Sellekohaseid läbirääkimisi peeti 1561. aasta sügisel.

Kogu Liivimaa alistumise küsimus pidi lahendatama samal aastal Vilniuses Leedu riigipäeval, kuhu liivimaalastel kästi sõita 13. oktoobriks.⁴ Vilniuses ilmus isiklikult ka Sigismund II August. Liivimaalt sõitsid sinna ordumeister Kettler, Riia peapiiskop Wilhelm, orduaadli saatkond ning Riia, Valmiera, Cēsise ja Pärnu linna esindajad. Teadmata põhjustel ei olnud esindatud Riia peapiiskopkonna aadel. Ordulihmed ja -vasallid eesti alal säilinud orduriigi territooriumi riisemetelt olid esindatud ühise saatkonna näol.

Orduaadli delegatsioonil oli kaasas instruksioon,⁵ mis üksikasjaliselt hoolitses valitseva klassi tolle rühmitise huvide kaitse eest. Saadikud olid volitatud orduaadli nimel vajaduse korral alistuma Poola kuningale ordumeistrilt eraldi. Kuid seda vaid tingimusel, kui kuningas kinnitab 1) Augsburgi (s. o. luteri) usutunnistuse vabaduse, 2) kõik seadused ja privileegid ning töötab kõik ametikohad täita saksa rahvusest isikutega, 3) jätab kõik läänid seniste valdajate kätte pärandusõigusega mõlemas liinis ja kinnitab kogukäeõiguse. Viimane tingimus huvitas just orduvasalle, kellel seni polnud laiendatud pärandusõigust, nagu see oli Harju-Viru vasallidel XIV sajandi lõpust ja Tartu ning Saare-Lääne piiskopkonna ja Riia peapiiskopkonna liivi osa vasallidel XV sajandi keskpaigast alates.

Läbirääkimised alistumistingimuste üle venisid pikale. Kuninga nimel esitatud esialgne alistumisolepingu projekt,⁶ milles Liivimaa ja Poola-Leedu riigioiguslik suhe oli fikseeritud ebamääraselt, ei rahuldanud Liivimaa delegatsiooni, kes muu seas soovisid alistuda Poola-Leedu uniooniriigi mõlemale osale. Poolasse inkorporeerimine aga ei olenenud ainuüksi kuningast, vaid ka Poola seimi nõusolekust, mida Sigismund II August ei saanud garanteerida. Liivimaalastele tegi erilist muret sõjalise abi ebatõhusus, kuna Poola feodaalide eitav seisukoht kuninga agressiivse idapoliitika suhtes oli üldiselt teada.

Läbirääkimiste käigus lagunes Liivimaa delegatsioonide ühisrinne. Orduaadli ja Kuramaa aadli esindajad koos Valmiera ja Cēsise linna saadikutega pöördusid kuninga poole separaatse alistumissooviavaldusega.⁷ Ordumeister, kes ei tahtnud Poola diplomaatide poolt esitatud tingimustel alistuda, oli nüüd aadli meeoleolu arvestades sunnitud subjektsiooniga nõustuma. Ainult Riia saadikud jäid eitavale seisukohale ning keeldusid kuningale alistumast. 28. novembril 1561 andsid ordumeister, Riia peapiiskop, orduaadli

⁴ C. Schirren, Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, Bd. VII, Reval, 1881, nr. 1058, lk. 157.

⁵ M. Dogiel, Codex diplomaticus, nr. 136, lk. 235 jj.

⁶ Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558—1562, Bd. V, Riga, 1876, nr. 843; vt. ka nr. 844, 847, 858 ja 868.

⁷ Sealsamas, nr. 869, lk. 292 jj.

ning Cēsise ja Valmiera esindajad truudusevande kuningas Sigismund II Augustile,⁸ millega oli likvideeritud Liivimaa konföderatsiooni veel säilinud riismed.

*

Ordumeistri, Liivimaa seisuste ja linnade vahekord kuningaga fikseeriti kõigepealt alistumislepingus («Pacta subjectionis» ehk «Provisio ducalis»)⁹, mille peamiseks sisuks on Liivimaa riiklik korraldus, kõigepealt Poola kuninga ja ordumeister Kettleri vahekord. Kogu Liivimaa alistus Sigismund II Augustile kui Poola kuningale ja Leedu suurvürstile, kesjuures alad põhjapool Daugava jõge, seega siis ka eesti ala, pidid otseselt alluma kuningale, lõuna pool Daugavat asuvaist ordualadest, Kuramaast ja Zemgalest, moodustati Kuramaa hertsogiriik. Alistumisleping kaitses küllalt hästi ka Liivimaa feodaalide huve. Temas on rahuldatud need kolm põhinõuet, mille täitmise orduaadil oma Vilniuse läbirääkimistest osavõtvale delegatsioonile antud instruksioonis subjektsiooni eeltingimuseks seadis.

Kuigi kuningas kohustus alistumislepingus kinnitama kõigi seisuste õigused ja privileegid, ei rahuldanud see Liivimaa orduaadlit, kes taotles endale eri privileegi, mis oleks täpsustanud ta feodaalsed eesõigused. Sel eesmärgil esitas orduaadli delegatsioon läbirääkimiste käigus kuningale palvekirja, milles taotleti Liivimaa orduaadli õiguste ja vabaduste kinnitamist.

Oma sisult kujutas see palvekiri Liivimaa aadli miinimumprogrammi, tema sotsiaalmajanduslike ja poliitiliste taotluste kokkuvõtet,¹⁰ mis alistamislepinguga ei ole kuidagi vastuolus, on aga märksa ulatuslikum.

27 artiklit sisaldavas palvekirjas taotles rüütelkond kõigepealt Augsburgi usutunnistuse vabadust ning hoolekandesüsteemi korraldamist, hoolitses selle eest, et saksa õigus ja halduskord püsima jääksid ja palus indigenaadiõigust Preisimaa eeskujul s. o. kõigi ametikohtade täitmist vaid kohaliku päritolu isikutega, nagu see oli ette nähtud ka Lääne-Preisimaa 1454. aasta inkorporatsioonidiplomis.¹¹ Liivimaa aadel lisab igaks juhuks «kohaliku päritolu jõukate isikutega». Edasi palub aadel, et Riiga luuaks rüütelkonna liikmeist valitud kõrgem kohus apellatsiooninstanttsina kogu Liivimaa jaoks; see pidi vältima apelleerimist kuninglikku õuekohtusse. Kõik need taotlused on suunatud sellele, et säilitada Liivimaal ulatuslikku seisuslikku autonoomiat ka pärast orduriigi likvideerimist.

Järgnevalt sisaldab palvekiri kaks tähtsat sätete gruppi. Uhes neist fikseeritakse feodaalide õigused tootmisvahendite, eelkõige maa kui peamise tootmisvahendi, teises

⁸ Vande andmisest ei võtnud osa Pärnu delegatsioon, keda ei mainita ka läbirääkimiste käigus, kuigi ta oli Vilniuses, nagu nähtub Riia delegatsiooni päevikust (Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden V, nr. 869, lk. 258.) Allikates varju jäämise tõttu on Pärnu delegatsiooni osavõtt Vilniuse läbirääkimistest unustatud ka varemilmunud käsitlustes, nagu näiteks «Eesti rahva ajaloo» II köites lk. 755, mille toimetasid J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar ja mis ilmus Tartus 1933. Siinkohal tuleb märkida, et Sigismund II August kinnitas Pärnu privileegid ja annetas linnale Sauga mõisa 26. novembril, s. o. kaks päeva enne Liivimaa alistumist Poola riigile. — Vt. RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), i. 1000 (Pärnu magistraat), nim. 2, kast 1, nr. 3 ja 4; vrd. N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis. Tartu, 1931, lk. 123. Need faktid peaksid tõestama, et Pärnu delegatsioon võttis osa Vilniuse läbirääkimistest ning ühtlasi aadli ja linnade saadikute separaatsest kauplemisest Poola esindajatega 23. ja 27. novembri vahel, saavutades Poolale alistumise eest konkreetse vastutatu. On selgusetu, miks Pärnu esindajad ei võtnud osa vande andmise tseremooniast 28. novembril.

⁹ M. Dogiel, Codex diplomaticus, nr. 138, lk. 238—243.

¹⁰ Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1946, lk. 28.

¹¹ K.-D. Staemmler, Preussen und Livland in ihrem Verhältnis zur Krone Polen 1561 bis 1586. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Hrsg. vom Johann Gottfried Herder-Institut, Nr. 8, Marburg/Lahn, 1953, lk. 9 jj.

grupis — otsese tootja, s. o. talupoja kohta. Orduaadel nõudis oma käes olevate läänimõisate muutmist alloodideks piiramatu omandiõigusega, s. o. võõraste sugukondade liikmetele laiendatud kogukäeõigusega, pärandusõigusega otse- ja kõrvalliinis mees- ja naissugulastele ning õigusega mõisaid vabalt võõrandada, taotledes seega sisuliselt lääninduskorra likvideerimist. Ei unustata taotlemast ka metsade kasutamise, jahipidamise, õllepruulimise jne. monopole ning tollivaba kauplemise õigust.

Kolmes artiklis käsitletakse feodaalide õigusi talupoegade suhtes. Artikkel 22 nõuab pagenud talupoegade väljaandmist nende endisele omanikule, seega talupoegade muutmist sunnimaisteks.¹² Aegumist pole sealjuures ette nähtud. Kuna talurahva sunnimaiseks muutmise protsess oli juba XV sajandil põhiliselt lõpule jõudnud,¹³ siis ei lisa kõnesolev säte midagi uut feodaalide ja talupoegade vahekorda ega laienda juba praktikas väljakujunenud talupoegade isiklikku sõltuvust feodaalidest. Artiklis 23 püütakse kindlustada feodaalidele pärisoriste talupoegade ekspluateerimise ainuõigust¹⁴ ning garanteerida end Poola riigivõimu tulevaste võimalike pretensioonide vastu. Selgub, et kummaski artiklis ei taotletud Liivimaa aadlile uusi eesõigusi. Uueks eesõiguseks oli ainult artiklis 26 talurahva klassivõitluse lämmatamiseks palutud piiramata kohtuvõim mõisates talupoegade üle, kaasa arvatud surmanuhtluse määramise õigus.¹⁵ Kuid seegi polnud enam täiesti uudiseks, sest Põhja-Eesti vasallidel oli kaela- ja käekohtu õigus Valdemari-Eriku õiguse järgi juba 1315. aastast. Samuti ei põrganud Lõuna-Eesti feodaalidki oma kohtuvõimu kasutamisel tagasi mitmesugustest ekstsessidest, mis ähvardasid talupoja tervist ja elu.

Kõigest sellest selgub, et Liivimaa aadel ei palunud Sigismund II Augustilt uut, senikuulmatut võimu talupoegade üle, vaid ainult tegelikult juba väljakujunenud olukorra sanktsioneerimist. H. Ligil, kes jälgis eesti talurahva pärisorjastamise protsessi XVI sajandi keskpaigani, on täielik õigus, kui ta ütleb: «Nn. Sigismund Augusti privileeg — aadli kõikvõimsuse deklaratsioon — ei tekkinud tühjal kohal ja peegeldas mitte ainult Liivimaa feodaalide taotlusi, vaid ka juba väljakujunenud praktikat.»¹⁶

Need taotlused ei lisanud eesti talupoja ja feodaali vahekordadesse mitte midagi, mis märkimisväärselt oleks erinenud Poola-Leedu riigis kujunenud oludest. Liivimaa aadel nõudis artiklis 9 endale samu õigusi ja vabadusi, mis olid Poola aadlil.¹⁷ Poola

¹² «Et talupoegi, kes maaisanda poolt antutena on olnud kellegi võimuses, teised ei võtaks ära ega peaks kinni, vaid annaksid nõudmise peale välja sellele, kellele nad kuuluvad, kui mitte keegi ei saa tõeks teha kindlate kirjalikkude tõenduste ja elavate tunnistajate abil, et nad on temale loovutatud ning üle antud nende seaduslike isandade poolt, siis nad jäävad selle võimusesse, kellele nad on sel moel loovutatud ja üle antud, teistel juhtudel antakse nad tagasi Liivimaal kehtiva kombe ja vana tava järgi.» — M. Dogiel, Codex diplomaticus, nr. 139, lk. 248.

¹³ Vt. Eesti NSV ajalugu I, lk. 248 jj.; H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961. lk. 203 jj.

¹⁴ «Kuna siiasaadik aadlike talupojad on olnud kohustatud ainult oma isandaile tegu tegema, palume hoolitseda, et neile ei sunnitaks peale muud orjast meie vabaduse kahjuks, vaid et peetaks kinni vanast tavast,» seisab selles artiklis. (M. Dogiel, Codex diplomaticus, nr. 139, lk. 248.) Ameerika ajaloolane W. Kirchner oskab siit täiesti seletamatul kombel välja lugeda ka talupoegade omandi kaitse momendi ja kirjutab: «Talupoegadele anti niisugune garantiid nende omandi suhtes ning nad vabastati igasugusest orjusest poolakate kasuks.» — W. Kirchner, The Rise of the Baltic Question. Delaware, 1954, lk. 216.

¹⁵ «Kuna Liivimaal on sageli juhtunud, et mõned aadlikud on nende endi talupoegade poolt salaja maha tapetud, siis paluvad Liivimaa aadlikud, et neid tulevikus sääraestest kuritegudest hirmu varal ära hoida, et neile loovutataks ja antaks tema kuningliku majesteedi erilise armust tema piiramatu valitsusvõimuga nende mõisates kaela- ja tsiviilkohtu eesõigus, nagu see Eestimaa hertsogkonna aadlikel juba varem on saadud Taani kuningatelt ja mida nad valdavad tänapäevani.» — M. Dogiel, Codex diplomaticus, nr. 139, lk. 248.

¹⁶ H. Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1958, lk. 254. (Käsikiri ENSV TA Keskraamatukogus.)

¹⁷ Analoogiline nõue esineb jällegi Preisi aadli 1454. aasta diplomis. — K.-D. Staemmler, Preussen und Livland, lk. 17.

talupoegade olukord samal ajal oli Liivimaa talupoegade omale vägagi lähedane. 1496. a. Piótrkówi seimi ning järgnevate seimide otsustega oli XVI sajandi algusel likvideeritud Poola talupoegade liikumisvabadus.¹⁸ 1518. aastal anti eravalduste talupojad feodaali täieliku jurisdiktsiooni alla ning muudeti seega feodaalist täiel määral sõltuvaks, muidugi ka maa külge kinnistatuks. Hiljem, 1573. aasta Varsavi konföderatsiooni aktiga said poola feodaalid õiguse karistada talupoegi oma äranägemise järgi. Kuigi see otsus kehtis ainult interregnumi ajal, hakkasid pannid seda tõlgendama alati kehtiva kaela- ja käekohtu õigusena. Samasugune feodaalne kohtupraktika levis Leedu suurvürstiriigis. XVI sajandi keskel võrandati talupoegi maast lahus nii Poolas kui ka Leedus. Feodaali kätte oli pärisorjastatud talupoegade suhtes koondunud nii seadusandlik, kohtu- kui täidesaatev võim. Juba 1374. aasta Koszyce privileeg oli muutnud aadli benefiitsid pärusvaldusteks ning vabastanud ta kõigist riiklikest kohustustest, välja arvatud sõjateenistuskohustus. Rea järgnevate seimide otsustega saavutas šlahta mitmeid poliitilisi ja majanduslikke eesõigusi.

Orduaadli esitatud nõudmised pidid niisiis Vilniuse läbirääkimistest osavõtivatele Poola-Leedu feodaalidele tunduma igati normaalsetena ja vastuvõetavatena. Kui Sigismund II August Vilniuses tõesti lubas kinnitada Liivimaa orduaadli petitsiooni (s. o. Sigismund Augusti privileegi), siis on päevaselge ja käegakatsutav orduaadli delegatsiooni meelemuutuse põhjus 23. novembril. Kodanlikud saksa ja balti saksa ajaloolased on süüdistanud liivimaaalasi, et need niisuguse hinna eest müüsid Poolale oma iseseisvuse.¹⁹ Kuid Liivimaa feodaalidele tähendasid vähe nii abstraktsed kategooriad nagu iseseisvus, nemad kaitsesid oma klassihuve ning neist lähtudes tuli eelkõige tugevdada talurahva ekspluateerimist.

*

Sigismund Augusti privileegi olemasolu on sajandite vältel korduvalt seatud küsi märgi alla: kuningas ei olevat kunagi kinnitanud orduaadli palvekirjas esitatud soove ja neil ei olevat kunagi olnud seaduse jõudu. Esimesena tegid seda Rootsi võimud XVII sajandi lõpul, mil Liivimaa aadli esindajad püüdsid privileegile tugineda mõisate reduktsiooni vastu võideldes. Balti saksa ajaloolased kas pole privileegi autentsuse küsimust üldse püstitanud, lugedes selle väljaspool igasugust kahtlust olevaks, või on toonud privileegi olemasolu kinnituseks rea argumente, milledest osa on üsna väheveenvad. Privileegi vastu astusid välja ka läti ajaloolased ja publitsistid, eriti 1936. aastal seoses privileegi 375. aastapäevaga, ning väitsid, et Sigismund II August ei olevat «privileegi originaali» kunagi kinnitanud, seda ei olevat teinud ka ükski teine valitseja enne Peeter I.²⁰ Kodanlike eesti ajaloolaste hulgas ei olnud privileegi autentsuse küsimuses ühtset seisukohta. A. Perandi²¹ ja J. Uluots²² kahtlesid privileegi autent-

¹⁸ Poola aadli privileegidest ja talurahva olukorrast vt. lähemalt История Польши в трех томах, том I, второе, дополненное издание, под редакцией В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова, Москва, 1956, lk. 121, 133 jj., 167 jj.; Historia Polski, tom I, cz. II. Pod redakcją H. Łowmiańskiego, Warszawa, 1957, lk. 103 jj.; J. Bardach, Z. Kaczmarszyk, G. Leśnodorski, Historia państwa i prawa Polski do roku 1795, tom II. Warszawa, 1955, lk. 55 jj.; Д. Л. Похилевич, Изменение правового положения крестьян Великого княжества Литовского в XVI веке. Наукові записки Львівського Державного Університету імені Ів. Франка, серія історична. Випуск 5, том XXV, 1953, lk. 170 jj.

¹⁹ Vt. H. Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland. Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. Jahrgang 1916, 1. Abhandlung. München, 1916, lk. 27.

²⁰ Vt. näiteks A. Svābe, Sigismunda Augusta Livonijas politika. «Latvijas Vēstures Institūta Zurnāls», I. Rīgā, 1937, lk. 105 jj.; [A. Svābel, Sigismunda Augusta Privileģija. Latviešu konversācijas vārdnīca. XIX sējums. Rīgā, 1939, veerg 38605 jj.; M. Štepermanis, Leģenda par Sigismunda Augusta privileģiju. «Rīts» 1936, nr. 345; M. Štepermanis, Vēstures leģenda un tās aizstāvji. «Rīts» 1937, nr. 86.

²¹ Eesti rahva ajalugu II, lk. 1020.

²² Eesti ajalugu, III köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1940, lk. 281.

suses, N. Loone jättis küsimuse lahtiseks²³, H. Kruus²⁴, O. Liiv²⁵, E. Tender²⁶ ja J. Vasar²⁷ seevastu ilmselt ei kahelnud privileegi olemasolus. Nõukogude ajaloolased J. Zutis²⁸, A. Vassar²⁹, T. Zeid³⁰ ja V. Dorošenko³¹ on privileegi olemasolu küsimuse lahtiseks jätnud.

Privileegi olemasolu vastu on esitatud terve rida väiteid. Osa neist pärineb juba XVII sajandist, osa on esitatud ajaloolaste poolt hiljem. Esitame neist mõned kaalukamad. Privileegi originaali, mis oleks vormikohaselt kuninga poolt kinnitatud, ei ole leitud.³² Ka privileegi kinnitamise fakti kohta ei ole täiesti kindlat teadet, pealegi ei ole järgnevad Poola kuningad Sigismund Augusti privileegi kinnitanud ega tunnustanud.³³ Ei olevat usutav, et seisuste privileeg oleks samal ajal kinnitatud kahesugusel kujul, s. o. alistumislepingu ja Sigismund Augusti privileegi näol.³⁴ Milleks oli Sigismund Augusti privileegi olemasolu korral Riia peapiiskopkonna aadlil vaja lasta oma õigused eraldi kinnitada, pealegi kitsamal kujul, Leedu kantsleri M. Radziwiłli poolt 4. märtsil 1562?³⁵ Milleks oli vaja hertsog Gotthard Kettleril anda endistele orduvasallidele Kuramaal ja Zemgales 25. juunil 1570 «Privilegium Gothardinum» (tegelikult väljavõte Sigismund Augusti privileegist), kui seasel aadlil olid samad õigused juba üheksa aastat olemas Sigismund Augusti privileegi põhjal.³⁶

On ilmne, et need vastuargumendid suudavad privileegi olemasolu ainult mõningal määral kahtluse alla seada, mitte aga ümber lükata. Privileegi originaal võis hõlpsasti kaduma minna³⁷ ning tema puudumine ei anna õigust kategooriliselt eitada tema kunagist olemasolu. Privileeg polnud mõeldud kõigile Liivimaa seisustele nagu alistumisleping, vaid ainuüksi Liivi ordu liikmetele ja orduvasallidele, kelle nimel petitioon esitati. Seepärast on väga hästi mõeldav tema samaaegne kinnitamine koos alistumislepinguga, samuti ei hõlma ta seepärast Riia peapiiskopkonna vasalle, kes vajadid eraldi oma õiguste kinnitust. Järgnevad Poola kuningad ei ole privileegi tõepoolest kunagi kinnitanud, kuna see käis mitmeti vastu hilisemale Poola poliitikale Liivimaal; ei Stefan Báthory ega Sigismund III ei tulnud Liivimaa aadli soovidele üldiselt vastu. Privileegide korduv kinnitamine eri valitsejate poolt ei olnud tol ajal harukordne, vaid päris reeglipärane. Oli täiesti loomulik, et Kuramaa hertsog soovis oma feodaalidele ka omalt poolt õigustekirja välja anda, kuigi see kujutas endast vaid tema lääniisanda privileegi kordamist.

²³ N. Treumuth, Jooni Poola ajast Eestis. Koguteos «Poola». Tallinn, 1930, lk. 38.

²⁴ H. Kruus, Vene-Liivi sõda, lk. 140; Eesti ajalugu, II köide. Peatoimetaja H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 496; H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik I. Tartu, 1924, lk. 214.

²⁵ Eesti majandusajalugu I. Toimetanud H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 172.

²⁶ Eesti ajalugu III, lk. 70, 84.

²⁷ Eesti rahva ajalugu II, lk. 759 jj.

²⁸ Я. Зутис, Остзейский вопрос, lk. 28.

²⁹ Eesti NSV ajalugu I, lk. 290.

³⁰ T. Zeidi väga ettevaatlikud formuleeringud kipuvad kalduma pigem siiski autentsuses kahtlemise positsioonile. — История Латвийской ССР, том I. Под редакцией К. Я. Страздия, Я. Я. Зутиса, Я. П. Крастыня, А. А. Дризуля. Рига, 1952, lk. 173 jj.

³¹ В. В. Дорошенко, Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960, lk. 83.

³² Vt. Der Landtag zu Wenden 1692. Nach dem Originalconcept Patkul's. Leipzig, 1841, lk. 21; Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden V, lk. 511; Latviešu konversācijas vārdnīca, veerg 38607 jj.

³³ Vt. Der Landtag zu Wenden, lk. 21; Eesti rahva ajalugu II, lk. 1020.

³⁴ Sealsamas.

³⁵ Latviešu konversācijas vārdnīca, veerg 38610.

³⁶ Sealsamas.

³⁷ Originaali kadumise võimaluste kohta vt. J. Lossius, Zur Geschichte des Originales des Privilegium Sigismundi Augusti vom 28. November 1561. «Baltische Monatsschrift», 22. Band. Neuer Folge 4. Band, Riga, 1873, lk. 217 jj.; A. Bergengrün, Zur Geschichte des Originals des Privilegium Sigismundi Augusti. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1892. Riga, 1893, lk. 21 jj.

Privileegi kunagise olemasolemise kasuks on esitatud terve rida kaudseid allikalisi tõendeid. Balti saksa ajaloolane E. Aidnik oma kirjutises Sigismund Augusti privileegi ajaloost võtab need kokku, püüdes tõestada, et privileeg on kuninga poolt kinnitatud dokumendina kunagi tõesti eksisteerinud.³⁸ K. G. Sonntag juhtis juba 1822. aastal tähelepanu vanimale privileegi ärakirjale Riia linnaarhiivis.³⁹ Sellel leidub M. Radziwiłłi omakäeline pealdis 28. novembrist 1561, kus teatatakse, et kuningas ei olevat kiire ärasõidu tõttu saanud privileegi kinnitada. Radziwiłł lubab selle eest hoolitseda, et privileeg saaks vajalikul viisil alla kirjutatud ning töötab kinnitatud üriku Riiga tuua. 11. veebruaril 1562 teatas Radziwiłłi esindaja maapäevale, et Radziwiłł on saabunud ja kaasa toonud «vajalikul viisil valmistatud, kuningliku majesteedi käega allakirjutatud ja autentselt pitserdatud» privileegi «kõigile neile, kes on palunud: esiteks vürstlikule hiilgusele härra meistritele, siis kogu provintsi rüütelkonnale (deinde equestri ordinis totius hujus provinciae), kolmandaks Pärnu, Võnnu ja Volmari linnale ning teistele eraisikutele, kes on taotlenud kuninga armu ja heldust».⁴⁰ Näeme, et ka linnade privileege ning Kettlerile üle antud alistumislepingut ei kinnitatud 28. novembril 1561, vaid hiljem. Orduaadlile üleantava privileegi olemasolu kinnitab ka see tõsiasi, et aadel 5. märtsil tõrkumatult Poola kuningale truudust vandus.

Ka S. Henningi kroonikas on teade privileegide (Die Authentica Diplomata, gepflogener vnd beschwornner handlung) kätteandmise kohta 18. veebruaril piiskopile, ordu-meistritele ja aadlile (Landschafft).⁴¹ Kettleri nõunikuna oli Henning kõigi sündmustega kindlasti kursis. Ühtlasi on säilinud teade, et päeval enne vande andmist, s. o. 4. märtsil 1562 «austas» Liivimaa rüütelkond piiskoppi 1000 taalriga oma õiguste, privileegide ja vabaduste kuningliku konfirmatsiooni eest.⁴² Mõeldud on ilmselt Krakovi piiskoppi Philipp Padniewskit, kes Poola kuningriigi alamkantslerina võttis juhtivalt osa Vilniuse läbirääkimistest.

Neile n.-ö. Liivimaa-poolsetele tõenditele lisaks on poola ajaloolane E. Kuntze juhtinud tähelepanu täiendavatele arhiivandmetele poola allikates Sigismund Augusti privileegi kohta.⁴³ Üks neist on tema arvates nii kaalukas, et lahendab ilma pikemata küsimuse privileegi olemasolu kasuks. E. Kuntze järgi on tõenäoliselt 1561. aastal või veidi hiljem privileegi tekst sisse kantud Leedu meetrikasse. Autor tugineb seejuures kaudsetele andmetele, sest nähtavasti ei ole ta allikaga isiklikult tutvunud. Leedu meetrikas leidub tõepoolest Sigismund Augusti privileegi ärakiri pealkirjastatuna «Puncta Provinciae Trans Dunensis» (registris «Puncta et articuli Provinciae Transdunensis»)⁴⁴ Tegemist on D. Chytraeuse poolt publitseeritud tekstivariandiga, kus rüütelkonna ühe saadikuna on märgitud Henricus de Medhem.⁴⁵ Kuid säilitusüksus 525 ei

³⁸ E. E. Aidnik, Zur Geschichte des «Privilegiums Sigismundi Augusti» für die livländische Ritterschaft vom 28. November 1561. «Historische Zeitschrift» (Hrsg. v. Karl Alexander von Müller), Bd. 157, Heft 1. München und Berlin, 1937, lk. 69 jj. Vt. L. Karstens, Die Echtheit des Privilegium Sigismundi Augusti. «Jomsburg» 1938, lk. 247 jj.

³⁹ K. G. Sonntag, Ein neuer Beweis für die Ächtheit des Privilegiums Sigismundi Augusti. Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst, II Band. Mitau, 1822, lk. 369 jj. Publitseeritud Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden, V, lk. 511 jj., vrd. lk. 365–385.

⁴⁰ Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden V, lk. 377.

⁴¹ S. Henning, Liffländische Churlendische Chronica. Scriptorum rerum Livonicarum II. Riga und Leipzig, 1848, lk. 240.

⁴² Chr. G. v. Ziegenhorn, Staats Recht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772, lk. 71, lisa nr. 61; vt. E. E. Aidnik, Zur Geschichte des «Privilegiums Sigismundi Augusti», lk. 72.

⁴³ E. Kuntze, Organizacja Inflant w czasach polskich. Polska a Inflanty. Praca zbiorowa. Pamiętnik Instytutu Baltyckiego, XXXIX. Pod redakcją Józefa Borowika. Seria: Balticum. Zeszyt 14. Gdynia, 1939, lk. 47, viide 35.

⁴⁴ VARKA (= NSV Liidu Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv), f. 389 (Leedu meetrika), s.-ü. 525, l. 290–295; vrd. С. Л. Пташицкий, Описание книг и актов Литовской Метрики. С.-Петербург, 1887, lk. 148, nr. 3/38.

⁴⁵ Üks orduaadli viiest saadikust Vilniuse läbirääkimistel Henricus Plater haigestus ning teda asendas Henricus de Medhem. Vanemates ärakirjades, nende hulgas ka Riia linnaarhiivis asuvas M. Radziwiłłi pealdist kandvas, esineb Henricus Plater,

kujuta enesest 1560-ndail aastail Leedu suurvürsti kantseleis koostatud originaalset kirjeraamatut, vaid hiljem kokku köidetud ürikuärakirjade kogu. Ta sisaldab mitte ainult Poola võimude poolt Liivimaa kohta välja antud dokumentide ära kirju, vaid ürikute ära kirju ka varasemast ajast, kusjuures materjal pole ajalises järjestuses ning on kirjutatud erinevate käekirjadega erinevale paberile. Arvatavasti on siin tegemist hilisemate ära kirjadega ning seepärast ei tõesta Leedu meetrikas esinev ära kirja privileegi olemasolu mitte põrmugi rohkem kui XVIII sajandist pärinevad ära kirjad Krakovis Jagelloonide ülikooli raamatukogus.⁴⁶

Teise tõendina märgib E. Kuntze, et 1599. aastal on Liivimaa rüütelkonna peamees Johann Tiesenhausen valdusürikute revisjonil esitanud revisjonikomisjonile muude ürikute hulgas ka Sigismund Augusti privileegi originaali. Kuna komisjoni liikmed Lvovi peapiiskop Jan Dymitr Solikowski ja Leedu kantsler Lew Sapieha olid hästi kursis Liivimaa asjadega, ei saa kuidagi arvata, et nemad oleksid pidanud autentseks võltsitud või kinnitamata ürikut. See fakt oli tuntud ka balti saksa ajaloolastele Liivimaal asuvate revisjoniprotokollide ära kirjadega järgi. J. Lossius peab tõestatuks, et 1599. aasta revisjonil esitas Liivimaa maamarssal komisjonile privileegi originaali.⁴⁷ Ka rüütelkonna saadikud Stokholmis on pidanud revisjonikomisjoni kinnitust üheks kõige kaalukamaks argumendiks privileegi autentsuse tõestamisel.⁴⁸ Mõned uurijad, nagu Fr. Bienemann⁴⁹ ja A. Sväbe⁵⁰, on aga arvamusel, et 1599. aastal esitati revisjonikomisjonile ainult privileegi koopia.

Revisjoniprotokollide originaal, mis asus Varssavis Krasnińskite raamatukogus, on Teise maailmasõja ajal kahjuks hävinud.⁵¹ Riias leidub aga kolm revisjoniprotokollide ära kirja,⁵² mis sisuliselt kõik kokku langevad. Võiks seepärast arvata, et nad langevad kokku ka hävinud originaaliga. Võrdlus E. Kuntze poolt originaalset esitatud paari väljavõttega lubab sedasama järeldada. Seega ei leidu siis revisjoniprotokollis ühtki formuleeringut, millest võiks arvata, et tegemist oli privileegi ära kirjaga, mitte aga originaaliga. Vastupidi — on öeldud, et Johann Tiesenhausen Bērzaunest «esitas järgnevalt sama kuningas Sigismund Augusti privileegi, millega siis, kui Riia peapiiskop Wilhelm ja ordumeister Gotthard Kettler ja kõik Liivimaa seisused ning linnade saadikud andsid enda ja kogu provintsi kuningliku majasteedi kaitse ja võimu alla ning aadel ise, rüütlordu ning samuti elanikud nii siin- kui sealpool Väinat omalt

Henricus de Medhem esineb aga teises variandis, mille esmakordselt publitseeris D. Chytraeus. Rüütelkond on hakanud teist varianti ametlikuks pidama ning selle variandi kinnitas ka Peeter I. (Vt. A. Sväbe, Sigismunda Augusta Livonijas politika, lk. 106 jj.) Kahe erineva tekstivariandi olemasolu hilisemates ära kirjadega ei anna muidugi õigust privileegi enda olemasolu kahtluse alla seada, nagu A. Sväbe seda kipub tegema, vaid ainult emma-kumma variandi autentsust. Olukorras, kus Sigismund II August igati püüdis kokkulepet saavutada, ei lugenud ta kindlasti takistavaks asjaoluks vormilise volituse puudumist ühel delegaadil viies.

⁴⁶ Vt. E. Tarvel, Estica Vanade Aktide Peaarhiivis Varssavis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 3, lk. 302. Samuti esineb privileegi tekst XVIII sajandi ära kirjajana Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Lvovi Raamatukogu käsikirjade osakonnas endise Ossolińskite raamatukogu materjalide hulgas (s.-ü. 144, l. 8—16; saksakeelse tõlkena sealsamas s.-ü. 143, l. 1—5).

⁴⁷ J. Lossius, Zur Geschichte des Originals des Privilegium Sigismundi Augusti, lk. 22.

⁴⁸ G. v. Brevern, Zur Geschichte der Familie von Brevern, I. Hermann v. Brevern's nachgelassene Schriften. Berlin, 1878, lk. 181.

⁴⁹ Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden V, lk. 511. Bienemanni väide tugineb ainult sellel tõsiasi, et revisjoniprotokollis leiduv privileegi kohta käiv sissekanne ei sisalda tavalist formuleeringut «põrgamentürik» (literae pergamenae) või «paberürik» (literae in papyro), ega ole millegi muuga põhjendatud.

⁵⁰ Latviešu konversācijas vārdnīca, veerg 38607.

⁵¹ Vt. Straty bibliotek i archiwów Warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych, tom III. Biblioteki. Warszawa, 1955, lk. 157.

⁵² LRKA (= Läti NSV Riiklik Keskarhiiv), f. 214 (Liivimaa rüütelkond), nim. 2, s.-ü. 319; Läti NSV Teaduste Akadeemia Põhiraamatukogu käsikirjade osakond nr. 49;

Läti NSV Riikliku Raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond, nr. $\frac{207.032}{R.34.937}$.

poolt alistusid, kuningas kinnitas neile 27 artiklis õigused ja vabadused, mida nad endale kinnitada olid palunud». ⁵³ Järgneb privileegi 27 artikli loetelu ning vormel «kuningas kinnitab eelnevad nõuded õiglaste ja seaduslikena» (praemissa postulata uti justa et legitima rex confirmat...). Näib, et 1599. aastal oli privileegi originaal tõesti olemas, kuna E. Kuntze märkus revisjonikomisjoni liikmete kompetentsuse kohta peab kindlasti paika.

*

Esitatud arhiivianndmed kõnelevad küllaltki veenvalt privileegi olemasolu kasuks, kuigi nad võib-olla ei suuda küsimust lõplikult ja ümberlõkkamatult lahendada. Kõrvuti arhiivianndmetega tuleb aga kindlasti arvestada ka üldist poliitilist olukorda, mis igati toetab arvamust, et privileeg oli olemas. On ülimalt tõenäoline, et õhkkonnas, mis valitses Vilniuse läbirääkimistel, pidas kuningas vajalikuks vastu tulla Liivimaa feodaalide taotlustele ning lubas kinnitada nende palvekirja. Õigupoolest ju ainult sellega ongi seletatav 23. ja 27. novembri vahel läbirääkimistel toimunud murrang ning orduaadli delegatsiooni meelemuutus. Pealegi, nagu juba märgitud, ei taotlenudki Liivimaa aadel Poola ja Preisi aadli privileegidega võrreldes midagi senikuulmatut. Seejuures ei tahtnud ta saada oma huvide fookusest väljaspool seisvaid, kuigi mõeldavaid eesõigusi, nagu näiteks õigust kuninga valimistest osa võtta. ⁵⁴ On ilme, et ka 1562. aastal polnud kuningal võimalik oma lubadust täitmata jätta. Ta kinnitas orduaadli privileegi ja M. Radziwiłł tõi selle Riiga. Sigismund II Augustil, kes püüdis võimalikult väikeste jõukulutustega Liivimaal võimalikult palju saavutada ja kelle kasutada olevatest jõududest kaugelgtki ei piisanud üheaegseks võitluseks Venemaa, Rootsi ja Taani vastu Liivimaa pärandi pärast, oli väga oluline saavutada kohalike feodaalide toetust. Orduaadel vanduski 5. märtsil 1562 talle truudust, kuid vaevalt oleks ta seda tõrkumatult teinud, kui kuningas omalt poolt poleks sõna pidanud.

Lõpuks tuleb rõhutada, et kuningas Sigismund II Augusti hilisem läänistuspoliitika Lõuna-Eestis on täiesti kooskõlas privileegi sätetega. Ajavahemikus 1562—1572 teostasid Sigismund II August isiklikult või tema kohalikud kõrgemad võimukandjad Eesti alal rea läänistusi. Kokku on käepärast teateid 54 mitmesugusest läänistusest või läänistuse kinnitamisest 44 isikule, samuti Sauga mõisa annetamisest Pärnu linnale. ⁵⁵ Nendest on 27 läänistust või läänistuse kinnitust toimunud kuninga nimel ja kinnituseel. Kahele saksa feodaalile on Sigismund II August annetanud vabahärra, s. o. paruni tiitli. ⁵⁶ See tähendas ühtlasi vastavate valduste kinnitamist pärusmõisateks, mida feodaalil oli õigus vabalt pärandada ja võõrandada. Peale nende on 13 läänistust sooritatud allodiaalõigusega, s. t. annetatud pärusmõisateks. Üheksa läänistuse tingimuste kohta puuduvad andmed, kuna aga kahel juhul on lääni saajale antud võõrandamisõigus. Võib oletada, et vähemalt neil kahel juhul oli tegemist allodiaalõigusega. Ainult kolm lääni kahekümne seitsmest on kindlasti antud meesläänidena, ⁵⁷ s. o.

⁵³ LRKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 319, l. 8 pöördel jj.

⁵⁴ K.-D. Staemmler, Preussen und Livland, lk. 18.

⁵⁵ J. Renner, Livländische Historien 1556—1561, zum ersten Mal nach der Urschrift hrsg. von P. Karstedt. Veröffentlichungen der Stadtbibliothek Lübeck. Neue Reihe, II Bd. Lübeck, 1953, lk. 118; Fr. Bienemann, Briefe und Urkunden V, lk. 442—447; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, tom XIII. Inflanty, część I. Wydali J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Źródła dziejowe. Tom XXIV, część I. Warszawa, 1915, lk. 302 jj.; RAKA, f. 1000, nim. 2; vrd. N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica, lk. 123 jj.; LRKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 319; sealsamas, f. 7363 (Riia Vanaaja Uurimise Selts), nim. 1, s.-ü. 251; VARKA, f. 389, s.-ü. 71, 79—81, 575—577.

⁵⁶ Elert Krusele anti Kõlleste ja Johann Taubele Tsooru vabahärra tiitel. (VARKA, f. 389, s.-ü. 575, l. 171; vrd. sealsamas, s.-ü. 71, l. 2.) Kuigi Poola šlahta oli vormiliselt omavahel võrdne, kuulus tiitlite andmise õigus kuningale. Need annetasid tiitleid siiski ainult välismaalastele, mitte kunagi aga poolakatele. Tiitlite jagamine sages XVII sajandi teisel poolel, kuid seda esines juba XVI sajandil. St. Kutrzeba järgi on esimese kuningana annetanud tiitli Stefan Balthory ning ainult üheainsa. (Ст. Кутшеба, Очерки истории государства и общественного строя Польши, С.-Петербург, 1907, lk. 133.) Nagu näeme, on pretsedent olemas juba Sigismund II Augusti ajast.

⁵⁷ VARKA, f. 389, s.-ü. 575, l. 177, 211 pöördel; s.-ü. 576, l. 150 pöördel jj.

kasutamiseõigusega sõjateenistuskohuste täitmise tingimusel ning ainult meesliinis parandamise õigusega. Nendegi saajatest on ühele hiljem antud allodiaalõigus. Samuti on Sigismund II August andnud allodiaalõiguse ühele ordumeister Gotthard Kettlerilt saadud meeslääni valdajale.⁵⁸

Ajavahemikus 1562–1572 sooritatud läänistused tõendavad, et Sigismund II August pidas kinni 1561. aasta sügisel kindlaks kujunenud poliitikast. Ta muutis saksa feodaalide senised läänid alloodideks ning sellega kooskõlas läänistas valdusi ka edaspidi alloodidena, nagu seda oli taotlenud orduaadel oma petitsiooni 7. ja 10. artiklis. Kuningas on tegelikkuses pidanud kinni ka petitsiooni 26. artiklist: nii läänistas ta näiteks 1571. aastal Vändra küla Schenckingitele parandamisõigusega mõlemas liinis, vaba kasutamiseõigusega ja täieliku kohtuvõimuga (jurisdictione plenaria).⁵⁹ Kooskõlas petitsiooni 5. artikliga on ka maavaldusi läänistatud ainult saksa soost aadlikele.⁶⁰ Samasugune läänistamispoliitika ilmneb Läti alal juba pealiskaudselgi materjaliga tutvumisel. Sõjaliselt ebakindlas olukorras, mil Poola-Leedu riik võitles Liivimaa pärast, oli niisugune poliitika tingitud püüdest võita Liivimaa aadli poolehoidu. Sigismund II Augusti niisugune läänistamispoliitika mahub üldjoontes ka alistumislepingus formuleeritud põhimõtete raamidesse. See kõik tõendab, et Sigismund Augusti privileeg ei sisaldanud midagi kuninga hilisemale Liivimaa poliitikale vastukäivat.

Nii näib olevat väljaspool kahtlust, et kuningas Sigismund Augusti privileeg on tõesti eksisteerinud, kuigi tal ei olnud seimi kinnitust, sest 1569. aasta Poola seim lükkas Liivimaaga sõlmitud lepingute arutamise edasi ja nii see jäigi.⁶¹ Privileegi eitamise korral on raske konstrueerida usutatavat pilti 1561. aasta Vilniuse läbirääkimistest ning hilisemast kuningas Sigismund II Augusti agrarpoliitikast Liivimaal.

Nagu juba märgitud, ei toonud Sigismund Augusti privileeg eesti talupoja ja feodaali vahekordadesse midagi printsiipsiaalselt uut ega midagi, mis oleks Poola-Leedu riigis kujunenud oludest oluliselt kõrvale kaldunud. Privileegi artikkel 7, mis muutis läänimõisad praktiliselt piiramatult omandiõigusega alloodideks, oleks küll kaudselt võinud avaldada tõsisemat mõju talurahva olukorrale, kuna laiendatud läänioigusega mõisates poleks Poola riigivõim üldse seganud vahele feodaali ja talupoegade suhetesse. Feodaalile oleks kuulunud piiramatult kohtuvõim sõltuva talurahva üle ning meelevaldne koormiste määramise õigus. Kuid Sigismund Augusti privileegi ignoreerimine kuningas Stefan Báthory poolt pärast 1582. aastat, mil kogu Liivimaa läks tegelikult Poola valdusse, kõrvaldas selle ohu. Stefan Báthory eesmärgiks oli rajada Liivimaal loodavale sõjalisele ja administratiivsele organisatsioonile kohapeal küllaldane majanduslik alus, mis tollaegsetes oludes oli võimalik ainult riikliku maavalduse näol. See pärast muutis ta järsult Sigismund II Augusti heldekäelise ja saksa aadlile igati vastutuleliku läänistuspoliitilise kursi, arvestamata alistumislepingus ja privileegis antud lubadusi. Riigi kätte läinud ulatuslikes maavaldustes sattusid talupojad riigitalupoegadena mõnevõrra soodsamasse seisundisse. Kartes talupoegade pagemist, pidid ka eramõisate valdajad mõnevõrra arvestama riigimõisates valitsevat olukorda. Kõige selle tõttu pole Poola võimu ajal pärast 1582. aastat märgata Sigismund Augusti privileegi tegelikku kehtimist.⁶²

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
6. VI 1961

⁵⁸ Sealsamas, s.-ü. 575, l. 190.

⁵⁹ LRKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 319, l. 131.

⁶⁰ Kahel teadaoleval juhul on külasid alloodidena saanud ka Pärnu kodanikud (LRKA, f. 214, nim. 2, s.-ü. 319, l. 133 pöördel; VARKA, f. 389, s.-ü. 575, l. 181 jj.). Teisel juhul on läänisaaja poegadele (Sinteniid) aadliseisus antud. (VARKA, f. 389, s.-ü. 71, l. 52 pöördel jj.)

⁶¹ E. Kuntze, Organizacja Inflant w czasach polskich, lk. 47, viide 35.

⁶² Seda tõiasja on muide esitatud ühe väitena privileegi olemasolu eitamisel. Vt. Eesti ajalugu III, lk. 281.

ЕЩЕ РАЗ О ПОДЛИННОСТИ ПРИВИЛЕГИИ СИГИЗМУНДА АВГУСТА

Э. Тарвел,

кандидат исторических наук

Резюме

В связи с 400-летием подчинения Ливонского орденского государства Польше 28 ноября 1561 года автор обращается к рассмотрению проблемы, уже более трех столетий являющейся объектом дискуссий, а именно — к вопросу о подлинности привилегии Сигизмунда Августа. Поскольку до сих пор не обнаружены ни оригинал этого документа, ни какие-либо новые непроверяемые архивные данные, подтверждающие или отрицающие существование в свое время этой привилегии, попытки подойти к проблеме с узко дипломатической точки зрения оказались бы бесплодными. Поэтому автор считает целесообразным рассматривать вопрос о подлинности этой привилегии в тесной связи с ее классовым содержанием, историей возникновения, положением, существовавшим в ту пору в Ливонии, Польше и Литве, и позднейшей ленной политикой Сигизмунда II Августа в Ливонии.

В статье кратко освещаются взаимоотношения ливонских полугосударств со своими соседями в первые годы (1558—1561) Ливонской войны и переговоры, состоявшиеся в октябре—ноябре 1561 г. в Вильнюсе, в результате которых Ливонский орден и Рижское архиепископство вместе с некоторыми городами капитулировали перед польским королем и литовским великим князем Сигизмундом II Августом. Далее кратко анализируется содержание петиции, поданной орденским дворянством королю, т. е. привилегии Сигизмунда Августа, и показано, что в ней нет ничего, что хоть сколько-нибудь значительно отличалось бы от положения, сложившегося к середине XVI столетия в Ливонии и существовавшего в это же время в Польско-Литовском государстве. Тем, что король дал обещание удовлетворить петицию дворянства Ливонского ордена — эту квинтэссенцию его социально-экономических и политических устремлений, — хорошо объясняется резкая перемена позиции делегации орденского дворянства на вильнюсских переговорах 23—27 ноября и ее готовность сдать королю хотя бы в сепаратном порядке, отдельно от других делегаций Ливонии. Тот факт, что орденское дворянство 5 марта 1562 г. беспрекословно присягнуло на верность Сигизмунду II Августу, также свидетельствует в пользу того, что король выполнил свое обещание и послал утвержденную им привилегию в Ригу со специальным представителем.

Далее автор рассматривает аргументы, приводившиеся до сих пор в исторической литературе как за, так и против подлинности привилегии, останавливаясь на наиболее веских из них. Он приходит к выводу, что аргументы, приводившиеся до сих пор против привилегии, не доказывают ее недостоверности. Из аргументов ливонского происхождения, приводимых в пользу привилегии, он считает наиболее вескими сообщения о доставке М. Радзивиллом в феврале 1562 г. в Ригу привилегий, дарованных магистру Ордена, рыцарству и городам, а также содержащееся в хронике С. Геннинга сообщение о вручении привилегий и, наконец, сообщение о том, что рыцарство заплатило 4 марта 1562 г. (т. е. за день до принесения присяги) соответствующую мзду за королевское подтверждение дарованных ему прав, привилегий и свобод.

Кроме того, польский историк Э. Кунтце обратил внимание еще на два момента, говорящих в пользу подлинности привилегии. Первый из них — существование текста привилегий в книге записей Литовской метрики* — по мнению автора ничего не доказывает, так как она явно представляет собой собрание более поздних копий документов. Второе доказательство — запись о представлении привилегий на рассмотрение ревизионной комиссии, имеющаяся в протоколе ревизии документов на право владения от 1599 г., — следует, вероятно, признать веским, так как копии ревизионных протоколов, уцелевшие после второй мировой войны, не содержат ни малейшего намека, на основании которого можно было бы усомниться в том, что в 1599 г. рассматривался не подлинник привилегии, причем в компетентности членов ревизионной комиссии в ливонских делах нет никакого сомнения.

Автор подчеркивает также, что дальнейшая политика Сигизмунда II Августа в вопросе раздачи ленных владений в южной Эстонии находится в полном соответствии с политическим курсом, определившимся в 1561 г. в Вильнюсе. Подводя итог всем приведенным выше соображениям, автор приходит к выводу, что утвержденная Сигизмундом II Августом привилегия действительно существовала как подлинный

* Хранится в Центральном государственном архиве древних актов СССР, ф. 329, ед. хр. 525.

документ. Однако на положение эстонского крестьянства она не смогла оказать существенного влияния, так как после 1582 г., когда вся Ливония фактически оказалась под властью Польши, король Стефан Баторий изменил курс аграрной политики, начав ориентироваться на государственные имения и ограничив с этой целью в некоторой степени господство немецких феодалов.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
6. VI 1961

ZUR FRAGE VON DER AUTHENTIZITÄT DES PRIVILEGIUMS SIGISMUNDI AUGUSTI

E. Tarvel

Zusammenfassung

Anlässlich des 400. Jahrestages der Anerkennung der polnischen Oberherrschaft durch den Livländischen Ordensstaat am 28. November 1561 betrachtet der Verfasser ein Problem, das schon länger als drei Jahrhunderte Objekt von Diskussionen gewesen ist, nämlich die Frage von der Authentizität des Privilegiums Sigismundi Augusti. Da das Original dieses Dokumentes bisher nicht an den Tag gekommen und auch keine unbestreitbaren neuen Archivmaterialien entdeckt worden sind, welche die Authentizität des Privilegiums bestätigt oder widerlegt hätten, ist es wohl kaum zweckmässig, an diese Frage vom Standpunkt der blossen Diplomatie heranzutreten. Der Verfasser hält es deshalb für angezeigt, das genannte Problem in engem Zusammenhang mit dem Klasseninhalt und der Entstehungsgeschichte des Privilegiums zu untersuchen, sowie mit den in Livland, Polen und Litauen im Moment seiner Entstehung herrschenden Zuständen und mit der späteren Lehnspolitik Sigismunds II. August in Livland.

Der Artikel behandelt in aller Kürze die Beziehungen der Livländischen Kleinstaaten zu ihren Nachbarländern am Anfang des Livländischen Krieges (1558—1561), sowie die in Wilnius im Oktober und November 1561 stattgefundenen Verhandlungen, welche die Unterwerfung des Livländischen Ordens und des Erzbistums Riga nebst einigen Städten unter die Oberherrschaft des Königs von Polen und des Grossfürsten von Litauen Sigismund II. August zur Folge hatten. Weiter wird der Inhalt der Petition des Ordensadels an den König, d. h. des Privilegiums Sigismundi Augusti, kurz besprochen. Der Verfasser stellt fest, dass das Privilegium nichts solches enthält, was von dem in Livland um die Mitte des 16. Jhs. und um die gleiche Zeit im polnisch-litauischen Staate herrschenden Zustande wesentlich abwich. Die Tatsache, dass die Delegation des livländischen Ordensadels bei den Wilniuser Verhandlungen zwischen dem 23. und dem 27. November ihren Standpunkt plötzlich änderte und nun bereit war, sich dem König auch separat, von den anderen Delegationen getrennt zu unterwerfen, diese Tatsache lässt sich wohl sehr gut dadurch erklären, dass der König ein Versprechen gegeben hatte, die Petition des Ordensadels, diese Zusammenfassung der sozial-wirtschaftlichen und politischen Bestrebungen des letzteren zu bestätigen. Die Tatsache aber, dass der Ordensadel am 5. März 1562 dem König ohne jegliches Widerstreben den Treueid leistete, spricht wiederum dafür, dass der König sein Wort gehalten und das bestätigte Privilegium durch seinen Vertreter nach Riga übermittelt hatte.

Ferner erwähnt der Verfasser die bisher in der Historiographie zugunsten des Privilegiums und wider dasselbe vorgebrachten Argumente, von denen er die wichtigsten näher untersucht. Er ist der Ansicht, dass keines der bisherigen Kontra-Argumente das Privilegium entschieden zu dementieren vermag. Was die Pro-Argumente anbetrifft, so hält er für die wichtigsten unter den Beweisgründen von livländischer Seite die Nachricht über die in Riga im Februar 1562 erfolgte Übergabe der dem Ordensmeister, der Ritterschaft und den Städten bewilligten Privilegien durch M. Radziwiłł, ausserdem aber auch die in der Chronik S. Henning's enthaltene Nachricht über die Übergabe der Privilegien und zuletzt die Nachricht über die Zahlung einer Verehrungssumme für die königliche Bestätigung der Rechte, Privilegien und Freiheiten der Ritterschaft am 4. März 1562, d. h. am Tage bevor der Treueid geleistet wurde.

Der polnische Historiker E. Kuntze hat noch zwei Momente hervorgehoben, die zugunsten des Privilegiums sprechen.

Das eine dieser Momente — das Vorhandensein des Textes des Privilegiums im Inskriptionsbuch der Litauischen Metrik (im Staatlichen Zentralarchiv für alte Urkunden der UdSSR, F. 329, A. 525) — stellt der Ansicht des Verfassers nach keinen Beweis dar, da das genannte Buch offensichtlich Urkundenabschriften späterer Herkunft enthält. Das andere Moment — ein im Protokolle der Privilegienrevision von 1599 enthaltenes Vermerk, dass das Privilegium den Mitgliedern der Revisionskommission vorgelegt worden ist — scheint beweiskräftig zu sein, da in den im zweiten Weltkrieg unversehrt gebliebenen Abschriften des Revisionsprotokolls keinerlei Hinweise zu finden sind, aus denen zu schliessen wäre, dass das 1599 vorgelegte Dokument kein Original war; dabei haben wir gar keinen Grund, an der Sachverständigkeit der Mitglieder der Revisionskommission in livländischen Angelegenheiten zu zweifeln.

Des weiteren betont der Verfasser, dass die spätere Lehnspolitik Sigismunds II. August in Südestland dem politischen Kurs vollkommen entspricht, der sich in Wilnius im Jahre 1561 gestaltet hatte. Fasst man alle die Umstände zusammen, so kann man folgern, dass das Privilegium als ein von König Sigismund II. August bestätigtes Dokument tatsächlich existiert hat. Die Lage des estnischen Bauernvolkes konnte es aber nicht ernstlich beeinflussen, da nach 1582, als Polen faktisch in ganz Livland Fuss fasste, der König Stefan Bathory dort den agrarpolitischen Kurs änderte, indem er die Staatswirtschaft begünstigte und in deren Interesse das Schalten und Walten der deutschen Feudalherren bis zu einem gewissen Masse einschränkte.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der
Estnischen SSR*

Eingegangen
am 6. Juni 1961